

Сидикметова Д.Т.*

Қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі, Ю.Сарема атындағы №107 мектеп-лицейі,
Шымкент, Қазақстан

**МЕМЛЕКЕТІМІЗДІҢ БАҒА ЖЕТПЕС СИМВОЛДАРЫ:
ТАРИХТА ІЗ ҚАЛДЫРҒАН ҰЛЫ ТҰЛҒАЛАР**

Автор корреспондент: dinora_abdumazhitova@mail.ru

Түйін: Елбасымыз Н.Назарбаевтың 2018 жылғы қарашадағы «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласында «Ұлы даланың ұлы есімдері» атты бөлімін негізге алып, ХХ ғасырдың басындағы қазақ әдебиеті мен ұлы тұлғалар және олардың шығармаларын дәріптеу, алтын қорда сақталуына үлес қосу мақсатында М.Ж.Көпеев, С.Көбеев, А.Мұхакмедияровтардың шығармаларына тоқталдым. Мен ұсынып отырған көрнекті ақын-жазушылардың шығармаларында қазақ халқының сол кездегі шынайы өмірін, ауыр тұрмыс-тіршілігін, әділетсіздіктің бел алғанын, Ә.Қоңыратбаев, Б.Кенжебаев, С.Елікбаевтардың зерттеулерінде көрсетілген мәліметтері мен олардың құнды пікірлерін тілге тиек еттім. Жас ұрпаққа өткен тарихымызды, ұлы тұлғаларымызды және асыл мұраларымызды үлгі етеміз.

Кілттік сөздер: төл тарихымыз, асыл мұралар, құнды туындылар, қазақ қоғамы.

«Көптеген халықтар өз елінің ерекше елшісі
сынды ұлы бабаларының есімдерін мақтан тұтады.»
Н.Ә.Назарбаев

Дана туған, дара туған тұлғалар. Елбасымыз Н.Назарбаевтың 2018 жылғы 21 қарашадағы Рухани жаңғырудың жалғасы: «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласындағы «Ұлы даланың ұлы есімдері» бөлімінде «Ұлы Дала тұлғалары» атты ғылыми-көпшілік серияларды шығарып, тарату жұмыстарын жүйелендіру және жандандыру қажет дей келе, Өзінің көптеген халықтардың өз елінің ерекше елшісі сынды ұлы бабаларының есімдерін мақтан тұтатынын жеткізді. «Мысалы, өткен дәуірлердегі Тутанхамон, Конфуций, Ескендір Зұлқарнайын, Шекспир, Гете, Пушкин және Джордж Вашингтон сияқты дүние жүзіне белгілі тұлғалар бүгінде «өз мемлекеттерінің» баға жетпес символдық капиталы саналады әрі сол елдердің халықаралық аренада тиімді ілгерілеуіне септігін тигізіп отыр.

Ұлы дала Әл-Фараби мен Ясауи, Күлтегін мен Бейбарыс, Өз-Тәуке мен Абылай, Кенесары мен Абай және басқа да көптеген ұлы тұлғалар шоғырын дүниеге әкелді.

Сондықтан, біз біріншіден, атақты тарихи тұлғаларымыз бен олардың жетістіктерінің құрметіне ашық аспан астында ескерткіш-мүсіндер қойылатын «Ұлы даланың ұлы есімдері» атты оқу-ағарту энциклопедиялық саябағын ашуымыз керек.

Екіншіден, мақсатты мемлекеттік тапсырыс ұйымдастыру арқылы қазіргі әдебиеттегі, музыка мен театр саласындағы және бейнелеу өнеріндегі ұлы ойшылдар, ақындар және ел билеген тұлғалар бейнесінің маңызды галереясын жасауды қолға алу қажет», деді Н.Назарбаев.

«ХХ ғасыр басындағы әдебиеттің дамуына қазақтың бай ауыз әдебиеті үлгілері, жыраулардың жалынды жырлары, сондай-ақ белгілі ақын-жазушылардың шығармалары әсер еткені сөзсіз. Бұл кезеңдегі әдебиеттің жаңа бағыт, тың серпін алуына ұлы Абай дәстүрінің ықпалы ерекше болды. Сондықтанда 20 ғасырдың басындағы қазақ әдебиеті яғни алғашқы жартысындағы тарихи тұлғалар ұлы Абайдың ағартушылық, демократиялық дәстүрін жалғастыра отырып, отаршылдыққа қарсы күрес пен тәуелсіздікті аңсау идеясын ашық және батыл көрсетті. Абайдан кейінгі ақындардың оған өлең арнап, өз ұстазы (Шәкәрім, Сұлтанмахмұт, Мағжан) тұтуы да сол себептен болса

керек» деп жазады С.Елікбаев өзінің авторлық туындысында.[1.162]

С.Елікбаев «XX ғасырдың бас кезіндегі айтыс дәстүрін Сара Тастанбекқызы, Нұржан Наушабаев, Сапарғали, Шашубай сияқты ақындар жалғастырды. Сонымен бірге әнші-композиторлар Балуан Шолақ, Әсет, Үкілі Ыбырай, Жаяу Мұса т.б шығармалары қазақ әдебиетін ғана емес, саз өнері, ән өнерінің де классикалық туындылары болып енді. Қазақ әндерінің түрлі мектептері іргесінің нығаюына аталған ақындардың өлеңдеріндегі жаңа ізденістері де себеп болды», дейді.[1.163]

XX ғасырдың бас кезіндегі әдебиетте сыншылдық бағытты ұстаған Мәшһүр-Жүсіп Көпеев, Мақыш Қалтаев, Қаңлы Жүсіп т.б. өлеңдері қазақ қоғамындағы түрлі құбылыстарға жаңа көзқарас, тың түйін жасауымен өзгешеленеді. [1.164]

Б.Кенжебаев 20 ғасырдың басындағы қазақ әдебиетін менсінбеушіліктер мен бағаламаушылықтар болғанын жете айта отырып, 20 ғасыр басындағы қазақ әдебиетін зерттеуге аса көңіл бөлінбегендігі туралы өзінің зерттеу жұмыстарында айтып өткен.

Б.Кенжебаев «XX ғасыр басында қазақтың ақын-жазушылары көбейді. Мұнан бұрын (XIX ғасырда) қазақта ақын-жазушылар, кітап жазып бастырушы ақын-жазушылар тіпті аз еді. Барының көпшілігі молдалар, татар, башқұрт, қызылбас молдалары еді. XX ғасыр басындағы ақын-жазушылардың көпшілігі қазақтың өз арасынан, қазақтың жаңа құрала бастаған оқығандарынан шықты»деп көрсетті. Ғалым: «XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінде жаңа әдебиеттік жанрлардың туа бастағаны аңғарылады. Бұрын XIX ғасырда, қазақ әдебиеті тек өлең, жыр болып келетін, бірыңғай поэзиялық әдебиеті болатын еді. XX ғасыр басында қазақ әдебиетінде тың, жаңа әдебиеті жанрлары туды: бірді-екілі прозалық (повесть, роман), драмалық шығармалар көрінді. Қысқасы, бұрынғыға қарағанда қазақтың XX ғасыр басындағы әдебиеті өзінің кадры жағынан да өсті, маманданған әдебиетке айнала бастады» [2;25] - деген таза ғылыми және азаматтық ұстанымда болды.

Б.Кенжебаев XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті ұлы дәуірдің: Ілгерілеулер, күрес, көтерілістер, сұрапыл соғыстар, қиян-кескі төңкерістер дәуірінің әдебиеті, күрделі, көп қырлы әдебиет екенін алға тарта отырып, оны, қазақ ақын-жазушыларын саяси, әдеби, бағыттарына қарай 1) ағартушы ақын жазушылар; 2) ағартушы-демократ ақын-жазушылар; 3) демократтық-төңкерісшіл халық жырлары деп топтарға бөлгенді жөн көрді. [1;29]

Б.Кенжебаев «XX ғасыр басындағы әдебиет» атты кітабында мынадай бағыттарды атайды:

- *Ағартушы ақындар: Ақмолла Мұхамедияров, Әбубәкір Шоқанов-Кердері, Мақыш Қалтаев, Нұржан Наушабаев, Мәшһүр Жүсіп Көпеев, Шаһді Жәңгіров, Жаяу Мұса Байжанов, Мұсабек Байзақов;*

- *Ағартушы демократ ақын-жазушылар: Мұхаметжан Сералин, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Әріп Тәңірбергенов, Спандияр Көбеев, Сәбит Дөненбаев, Бернияз Күлеев, Бекет Өтетілеуов, Әкірам Ғалимов;*

Ұлы даланың асыл мұралары.Б.Кенжебаев бөлген бағыттар бойынша елеулі еңбек қалдырған ақын-жазушылардан Ақмолла Мұхамедияров, Мәшһүр Жүсіп Көпеев және Спандияр Көбеевтың еңбегіне тоқталып кетсем.

Қазақтың XX ғасырдағы көрнекті ақын-жазушыларының бірі Ақмолла қазіргі Башқұртстанның Бәләбай контоны, Тоқсамбай ауылында 1839 жылы 27 желтоқсанда дүниеге келген. Ақмолланың әкесі қазақ, шешесі татар. Ақмолланың ата-анасы қойған бастапқы, шын аты- Мұфтахитдин. Ақмолла – оның өзі ойдан шығарып, беріде қолданған әдеби аты.

Ақмолланың жас шағында жазған, жинаған өлеңдері дүниеге шықпай, жоғалып кеткен. Ал кітап болып басылып, жұрт аузында, шығармалары күйінде әркімнің қолында сақталып бізге жеткен өлеңдері оның, шамамен айтқанда, 1865 жылдан, яғни қазақ арасына шығып, қызмет істей бастаған кезеңінен бастап жазған өлеңдерінің біразы. Олар: «Шиһабутдин Маржани туралы жоқтау», «Түрмеде», «Қарақыз еліне хат»,

«Жиһангеров Ғұбайдұлға төреге хат», «Молдалар туралы», «Халыққа насихат», «Ақындарға», «Байлық және мәртебе туралы», «Достық туралы», «Үлгілі сөз», «Көктем», «Жаз», «Күз», «Табиғат құбылыстары туралы», «Адамның да адамы бар», «Сақыпжамалға», «Қатимат», «Зар», «Өзіме» және әркімге арнап айтқан өлеңдері. Ақмолла өлеңдерінде прогресті дәріптейді. Оның өлеңдерінің басым көпшілігі – заман туралы, қазақтың тұрмысы, хал-жайы туралы, оқу, өнер, ғылым туралы, дін, мінез-құлық туралы болып келеді. Бұлардың бәрінің идеялық мазмұны, ақынның негізгі идеясы – оянушылық. Оны мынадай өлең шумақтарынан байқай алшамыз:

*...Болмайық төрт аяқты мал секілді,
Қураған жапырақсыз тал секілді.
Бақшадай жгіт адам көркейеді,
Ғылыммен сөз сөйлесе бал секілді... [2;42]*

Ағартушылық бағыттағы ақындардың бірі М.Көпеев Баянауыл жерінде туып, Бұхарада дін оқуын үйренген. Бірақ ол молдалықтан қол үзіп, «Дала уалаятының газеті», «Айқап» бетінде елдің әл-ауқаты мен хал-жағдайына қатысты өлең мақалаларын жариялап, қазақ ауыз әдебиетіне көп жинаған адам. Көзі тірісінде оның өлеңдер жинағы жарық көреді. Оның өлеңдерінің озық үлгілері – «Бұлбұл мен қаршыға» және «Шайтанның саудасы».

1907 жылы «Хал-ахуал», «Сарыарқаның кімдікі екендігі», «Тірлікте көп жасағандықтан көрген бір тамашамыз» деген өлең кітаптарын бастарған, мерзімді баспасөз бетінде саяси мақала, өлеңдері жарияланып тұрған М.Көпеевтің шығармалары өзінің тиісті бағасын көп уақыт ала алмай келді. Расында М.Көпеев 1905 жыл оқиғасын тұңғыш рет жырлаған, сол негізде оянған қазақ даласындағы ұлт бостандығы қозғалысының үлкен ақыны болған еді. Оның шығармаларының басты тақырыбы – ұлт еркіндігі, жер мәселесі, содан туатын кедей шаруа тілегі, дін бостандығы, оқу-білім, патшалық тәртіп пен капитализм қайшылығын сынау, революция идеясын жақтау сияқты өз кезеңі үшін үлкен мәні бар халықтық-демократиялық мәселелер болды.

«Қазақ жұртының осы күнгі әңгімесі» деген өлеңінде ол 1905 жыл революциясына үлкен үміт артып, келер жылы ату-асу саясаты басталған соң патшаның 17 қазандағы манифесінің бос сөз болып қалғанын сынаған қазақтың бірден-бір саясаты күрес ақыны ретінде көрінеді.

*Мың тоғыз жүзінші жылдан асты бесі.
Бес түгіл көрді алтыны тірі кісі.
Тиеді құлағыма еміс-еміс,
Октябрь он жетінші манифесі.
Отырмыз міне марттың он бесінде,
Қазақтың дәнеме жоқ тіпті есінде.
Мархабат патшамыздан теңдік бар деп,
Сөйлеген бір сөз жоқ боп ел ішінде...-*

Деп басталатын бұл өлеңнің негізгі идеясы – екі жүзді патшаның мархабатын мадақтау емес, революцияның сәтсіздікке ұшырауын жырлау, реакция жылдарындағы қазақ халқының еркіндік арманын көксеу. [3,205]

Көпеев ХХ ғасыр басындағы әдебиетімізде көрінген жазушы әрі педагог. Ол Ыбырай Алтынсариннің шәкірті. Жасында орысша білім алып, 1901 жылдан бастап өмірінің соңғы күндеріне дейін халық мұғалімі болған.

Ә.Қоңыратбаев «Өзінің көзқарасы мен пікірі жағынан С.Көпеев ағартушы, демократ. Ол қазақ елін орыс мәдениетінің деңгейіне көтеру мәселесін сөзден емес, істен бастап, қазақ балаларына арнап мектеп ашқан»-деп жазады өзінің кітабында. [3,227]

С.Көпеев осыған негізделіп, хрестоматиялық құрал ретінде «Үлгілі тәржіме» (1910), «Үлгілі бала» (1912) сияқты аударма, өлең-әңгімелер жинағын қоса бастырған. Алғашқы еңбегінде Спандияр Крыловтың 44 мысалын қазақ тіліне аударған. Қазақ әдебиетінде роман жанрының негізін салушы С.Көпеев болған еді. Қазақтың тұңғыш романы «Қалың

малдың» басты тақырыбы әйел теңсіздігі десек те, онда тап күресінің де таңбасы айқын. Романда С.Көбеев ескі салтты, әсіресе қалыңмал алу дәстүрін сынайды. [3,228]

Ә.Қоңыратбаев өз зерттеулерінде романда екі түрлі идея мен шешу пайда болғанын, автор романның басын бітімсіз әлеумет қайшылығынан бастап, аяғын ғибрат үлгісіндегі сарынмен бітіргендігін, солай бола тұрса да романның көркемдік мәні аса зор екендігін ерекше айтып өткен.[3,229]

«Бес арыс» деген атпен ел есінде қалған ақын-жазушыларымыздың қазақ әдебиетінің алға жылжуында алар орны көп. Бірі тұңғыш қазақ әліпбиін жасаса, бірі тұңғыш роман жазды. Одан басқа артына мол мұра қалдырып кеткен ақын жазушыларымыз қазақ халқының тәуелсіздігін аңсаған, сол тәуелсіздікті алу үшін бар күш-жігерін салған асыл жандарымыз.

Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Шәкәрім Құдайбердиев, Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов сынды тұлғалар қазақ халқының тарихи-мәдени дамудан артта қалып, қиыншылықта отырған күйін дәріштеп, халықты өнер-білімге үгіттеген болса, Сұлтанмахмұт Торайғыров қазақ әдебиетін көркемдік-эстетикалық тұрғыдан байытып, жаңа жырлардың жетілуіне өз үлесін қосқан.

А.Байтұрсынов қазақ балаларының ана тілінде сауат ашуына арналған алғашқы әліппенің, қазақ тілі грамматикасын таныстыратын оқулықтардың, қазақ тілін пән ретінде оқыту әдістерін баяндайтын құралдардың авторы ретіндегі ғалым-ағартушы тазақ тіл білімі саласындағы ерен еңбегі өз алдына бөлек болса, С.Торайғыровтың «Қамар сұлу», «Кім жазықты?» атты романдары, «Адасқан өмір», «Кедей», «Таныстыру», «Қала ақыны мен дала ақынының айтысы» поэмалары, лирикалық өлеңдері, публицистикалық мақалалары қазақ әдебиетін көркемдік-эстетикалық тұрғыдан байытқан.

Ел еңсесін биіктеткен тұлғалар. Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев өзінің «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласында «Төл тарихын білетін, бағалайтын және мақтан ететін халықтың болашағы зор болады деп сенемін. Өткенін мақтан тұтып, бүгінін нақты бағалай білу және болашаққа оң көзқарас таныту – еліміздің табысты болуының кепілі дегеніміз осы» деп айтты. Ия, шынымен де. Егер біз қазіргі өсіп келе жатқан ұрпаққа төл тарихымыз туралы асыл мұраларды, ақын-жазушылардың шығармаларын мақтан тұтып, жақсы меңгерте алсақ, болашағымыз керемет болуына және Еліміз гүлдене түсуіне күмәнім шексіз.

XX ғасырдың басындағы ақын-жазушылардың ағартушылыққа байланысты білдірген ойлары тек оқуға шақырумен тынбайды, ол сонымен қатар қазақ даласындағы жай-күйді ескере отырып, бала оқытудың амал-жолдарын газет-журнал беттерінде нақтылы сөз етеді. Ұлы даланың ұлы тұлғаларының асыл мұралары сол кездегі адамдардың өмірге құштарлығын күшейтіп, қазақ халқына қашанда тәуелсіздік алуына үміт сыйлап отырған, және сол мақсатқа жетуінде алға жетелеген. Осы Қазақстанда туып-өсіп, өмір сүруіммен қатар, Ел еңсесін биіктеткен тұлғалардың болғанымен және олардыңөшпес мұрасымен әрқашан да мақтанамын!

Әдебиеттер тізімі

1. Елікбаев С.Т. «Талапкер» топтамасы. Қазақ әдебиеті. Алматы 2005.
2. Кенжебаев Б. XX ғасыр басындағы әдебиет. Алматы 1993.
3. Қоңыратбаев Ә. XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиеті. Алматы 1994.

Аннотация: Основываясь на статью Главы нашего государства Н.Назарбаева «Семь граней Великой степи» за ноябрь 2018 года и раздела «Великие имена Великой степи», для содействия сохранению золотого фонда, для продвижения казахской литературы и великих личностей начала XX века и их произведений остановилась на работах М. Копеева, С. Кобеева, А. Мухамедиярова. В статье показана настоящая жизнь казахского народа в творчестве выдающихся поэтов и писателей, тяжелая жизнь и несправедливость. Информация предоставлена исследованиями А. Коңыратбаева, Б. Кенжебаева, С. Елікбаева в их ценных

комментариях. Через эту статью мы хотим показать молодому поколению о наших великих личностях и о нашем благородном наследии.

Abstract: Based on the article “The Seven Facets of the Great Steppe” for November 2018 and the section “The Great Names of the Great Steppe” by the head of our state Nursultan Nazarbayev, to promote the preservation of the gold fund, to promote Kazakh literature and great personalities of the early 20th century and their works I stopped at M. Kopeev, S. Koebev, A. Mukhamediyarov. The article shows the real life of the Kazakh people in the works of eminent poets and writers, hard life and injustice. Information provided by the research of A. Konyratbaev, B. Kenzhebaev, S. Elikbaev in their valuable comments. Through this article we want to show the younger generation about our great personalities and our noble heritage.